

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Роман ПОДКУР**

Взаємовідносини ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР у контексті підписання союзного договору 1922 р.

На основі архівних документів розкриваються невідомі аспекти формування взаємовідносин ВУЧК–ГПУ УСРР та ВЧК–ГПУ РСФРР у 1919–1922 рр.

Ключові слова: органи держбезпеки, ГПУ УСРР, ГПУ РСФРР, союзний договір.

Розпад Радянського Союзу у серпні 1991 р. значна частина українського суспільства та політикуму сприйняла як закономірне явище. Надмірна централізація управління економікою, неврахування думки республіканського керівництва при плануванні темпів росту народного господарства, масштабні вилучення виробленої продукції на користь загальносоюзного фонду, обмеження у зовнішньополітичних контактах за наявності власної постійної делегації в ООН, перманентні підозри в

* *Подкур Роман Юрійович* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архіву ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

націоналізмі, «самостійництві» постійно супроводжували лідерів республіки протягом усього радянського періоду історії.

Опубліковані архівні документи свідчать про готовність вищого партійно-державного керівництва УРСР у 1970–1980-х рр. узяти на себе повну відповідальність за соціально-економічний розвиток республіки. Але очільники СРСР боялися поступитися найменшими управлінськими повноваженнями через імовірність виходу республіки з СРСР (гарантовану союзною Конституцією) і загрозу примарної на той час «самостійності» українських лідерів¹.

Подібна конфліктність ґрунтувалася на взаємовідносинах Росії, як стрижня колишньої імперії Романових, і її національно-територіальних одиниць («окраїн»). Зокрема, лідери радянської Росії, користуючись наявністю в колишніх малоросійських губерніях осередків РСДРП(б)–РКП(б), почали формувати субцентр російської влади в Україні. Діяльність україноцентричних політичних партій, у тому числі УКП та КП(б)У, розглядалася керівниками російських більшовиків лише як тимчасова поступка національним регіональним лідерам задля поширення ідей комунізму в національно-територіальній одиниці. У цьому контексті вивчення проблеми розподілу економічних, політичних і владних повноважень суб'єктів при створенні союзної держави стало актуальною проблемою істориків, політологів, економістів, фахівців із державного управління тощо.

Знаний фахівець з історії радянської доби професор С. Кульчицький запропонував концепцію формування російсько-радянського субцентру в УСРР–УРСР². Автор відзначає, що на

¹ Див. докл.: Политическое руководство Украины: 1938–1989 гг. / Сост. В. Васильев, Р. Подкур, Х. Куромия, Ю. Шаповал, А. Вайнер. – Москва: РОССПЭН, 2006. – 544 с. та ін.

² *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с. *Його ж.* Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 13. – К., 2005. – С. 3–56; *Його ж.* Утворення СРСР: Нові погляди // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007. – С. 684–699.

об'єктивну реконструкцію перебігу створення СРСР вплинула можливість дослідити не лише початок процесу, а й кінець існування радянської наддержави³. Вивчаючи період 1918 – початку 1920-х рр., С. Кульчицький розкрив певний алгоритм формування ставлення керівництва радянської Росії до УСРР, кінцева мета якого полягала у стійкому бажанні включити колишні малоросійські губернії до складу російської держави.

Аналізуючи сутнісні характеристики запропонованої більшовиками радянської державності/радянської влади, історик визначив певний каркас, на основі якого вибудовувалися взаємостосунки червоних Росії та України:

- «радянська влада» — поєднання конституційної влади рад усіх рівнів і позаконституційного всевладдя партійних комітетів⁴. У повсякденній управлінській практиці існував симбіоз диктатури державної партії, носії якої перебували на вершині владної піраміди, із цілком реальною владою радянських органів⁵;
- лідери РСДРП(б)–РКП(б) через ради використали могутній потенціал національно-визвольної боротьби. Організаційна відокремленість партійних комітетів і рад демонструвала громадськості колишніх окраїн можливість через обраних депутатів впливати на ухвалення рішення, що сприятимуть національному розвитку. Однак більшовики шляхом обрання членів партії депутатами рад встановили контроль над представницькими органами та їх виконкомом. Отже, національний рух був введений у межі, необхідні для поширення ідей російського більшовизму серед населення національних адміністративно-територіальних одиниць;
- РСДРП(б)–РКП(б)–ВКП(б)–КПСС — державна партія будувалася на засадах «демократичного централізму», який вимагав

³ *Кульчицький С.В.* Утворення СРСР: Нові погляди. – С. 684–685.

⁴ *Кульчицький С.В.* Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу. – С. 3.

⁵ *Кульчицький С.В.* Утворення СРСР: Нові погляди. – С. 687.

безумовної підпорядкованості нижчих ланок вищим. Завдяки цьому влада диктаторського походження зосереджувалася на останньому щаблі компартійно-радянської конструкції — у ЦК. У такому випадку створення у квітні–липні 1918 р. КП(б)У на правах обласного комітету означало формування жорстко контрольованого партійного субцентру російських більшовиків в Україні. У резолюції установчого з'їзду ЦК КП(б)У у липні 1918 р. перед членами партії ставилося завдання

«боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки»⁶;

- по завершенні громадянської війни, на думку «групи Й. Сталіна», відпала необхідність у незалежному статусі національних республік. Із самого початку незалежність розглядалася як тимчасове явище. Загальні пропозиції зводилися або до повернення до російського імперського адміністративно-територіального поділу (губернії) і перетворення «незалежних» республік на губернії, або незалежні національні республіки урівнювалися у правах з російськими автономіями. Тим паче, Й. Сталін на X з'їзді заявив, що «живим утіленням» тієї форми державного союзу, яка потрібна, є саме Російська Федерація⁷. Вірогідно, партійно-радянським лідерам радянської Росії не давало спокою «марєво світової революції», що вимагало концентрації не лише політичних, а в першу чергу економічних зусиль, жорсткої централізації управлінської системи. Лідери червоної України теж підтримували ідею «світової революції». Водночас на IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) у резолюції «Державні відносини радянської України і радянської Росії» політичне керівництво УСРР не заперечувало проти необхідності певного рівня об'єднання:

⁶ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов. – Т. 1: 1918–1941. – К., 1976. – С. 21.

⁷ Десятый съезд РКП(б). 8–16 марта 1921 г.: Стенографический отчет. – Москва, 1921. – С. 101; *Кульчицький С.В.* Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу. – С. 28.

«[...] досвід Угорщини, Баварії і самої України ясно показав, що контрреволюція може легко впоратися зі всіма радянськими республіками»

через відсутність централізованого військового та цивільного апаратів, політичного досвіду, відповідного економічного та людського ресурсу⁸. У результаті дискусій В. Ленін виробив політику «подвійних стандартів» — публічно більшовики демонстрували повагу до українського суспільства, проголосили пріоритетним розвиток української мови та культури, передачу всієї землі трудящим селянам та формування з бідняків низових органів влади⁹, натомість стратегічною метою лідерів РКП(б) було створення «всесвітньої комуні» та «єдиної комуністичної республіки». Отже, у недалекому майбутньому радянській Україні пропонувалося два варіанти: або федерація з Росією, або входження до її складу;

- однак масштабний національний рух, діяльність україноцентричних політичних партій та організацій, програмні гасла про «право націй на самовизначення», власне розуміння перспективи національної політики більшовиків в українському середовищі, реальна небезпека повторного могутнього селянського повстання змушували окремих представників вищого партійно-державного керівництва радянської України (М. Скрипник, Х. Раковський) вводити в повсякденну практику певні чинники українського державного суверенітету. Зокрема, резолюція VIII Всеросійської конференції РКП(б) (грудень 1919 р.) «Про радянську владу на Україні»¹⁰ окреслювала юридично незалежний статус УСРР, договір про

⁸ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов. – Т. 1: 1918–1941. – С. 72.

⁹ Див. докл.: *Васильев В.Ю.* Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 90–100.

¹⁰ Протоколы VIII Всероссийской конференции РКП(б): (декабрь 1919 г.). – Москва: Партийное издательство, 1934. – С. 185.

військовий і господарський союз між двома державами від 28 грудня 1920 р. (ст. 2) закріплював положення,

«що [...] з самого факту колишньої належності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було»¹¹.

Таким чином, протягом 1918–1920 рр. масштабний селянський національно-визвольний рух, котрий хоча й мав різне політичне спрямування («махновщина», прихильники УНР, українські есери, соціал-демократи тощо), однак змусив вище партійно-державне керівництво радянської Росії повернутися до ідеї створення федерації «незалежних республік». В. Ленін, тверезо оцінюючи ситуацію, розумів небезпеку хвилі повстань у національно-адміністративних одиницях за умов «автономізації» чи українських «губерній». Тримаючи курс на створення унітарної держави, він уважав за необхідне дотримуватися певний час «еволюції» у проведенні національної політики.

Якщо економічні проблеми та політичні аспекти взаємовідносин у період підготовки до створення федерації (Союз Радянських Соціалістичних Республік) достатньо детально студіюються вітчизняними вченими¹², то питання взаємодії Всеросійської надзвичайної комісії (рос. абревіатура. — ВЧК) та Всеукраїнської надзвичайної комісії (рос. абревіатура. — ВУЧК) залишилися поза увагою дослідників. Лише 1990 р. було опубліковано монографічну працю Л. Маймескулова, А. Рогожина,

¹¹ Історія радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду: 1917–1936. – К., 1937. – С. 152–153.

¹² Див.: *Васильєв В.Ю.* Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. – С. 90–100; *Його ж.* Динаміка диктатури: стосунки «центр — субцентр» влади в радянській управлінській системі в УСРР–УРСР (20–30-ті рр. XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – С. 190–200; *Єфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К.: Ін-т історії України, 2008. – 230 с.; *Його ж.* Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. – К.: Ін-т історії України, 2012. – 367 с. та ін.

В. Сташиса¹³, в якій загалом наголошувалося на «тріумфальній ході радянської влади» та необхідності жорсткої централізації діяльності спецслужб двох радянських республік з огляду на масштабні прояви «контрреволюції». Окремий параграф дослідження присвячувався взаємовідносинам ВЧК і ВУЧК. Автори відзначили, що другу було створено за зразком і з використанням досвіду першої. В організації центрального та місцевих апаратів спецслужби УСРР брали участь співробітники, відряджені ВЧК. Виняткову роль у взаємодії ВЧК і ВУЧК відіграв, на думку авторів, Ф. Дзержинський, який наполягав, що

«надзвичайні комісії України повинні допомагати проведенню політики РКП(б) у республіці»¹⁴.

Особливо підкреслювалося, що відносини ВЧК та ВУЧК не обмежували суверенітет УСРР, а навпаки, усе робилося задля того, аби

«відстояти свободу радянської України, зміцнити співдружність республік у боротьбі з силами контрреволюції й бандитизмом»¹⁵.

Пояснюючи правові взаємовідносини цих двох спецслужб, дослідники одразу зазначили, що вони впливали з уявлення про

«форми федеративного співробітництва двох братніх республік — Росії та України — у перші роки радянської влади»¹⁶.

ВУЧК підпорядковувалася безпосередньо урядові УСРР згідно з постановою від 3 грудня 1918 р.¹⁷, була організована при відділі внутрішніх справ. Зокрема, призначення М. Лациса, відрядженого з ВЧК, на посаду голови ВУЧК відбулося відповідно до постанови уряду УСРР. Таким чином, із самого початку

¹³ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Х.: Основа, 1990. – 345 с.

¹⁴ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – К., 1971. – С. 91.

¹⁵ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – С. 89.

¹⁶ Там же. – С. 86.

¹⁷ СУ УСРР. – 1919. – Ст. 7.

створення української радянської спецслужби накази ВЧК не мали прямої дії для ВУЧК.

Але існувало декілька факторів, що зумовлювали якщо не пряме підпорядкування, то тісне співробітництво ВЧК та ВУЧК. *По-перше*, 12 грудня 1918 р. на засіданні президії ВЧК було ухвалено передати у центральний апарат ВУЧК кадровий склад Курського окружного відділу ВЧК та особовий склад 39 надзвичайних комісій і пунктів ВЧК, що розташовувалися на кордоні РСФРР та УСРР¹⁸. Невдовзі президія ВЧК 28 січня 1919 р. доручила інструкторському відділу направити необхідну кількість кадрів для роботи в «українські ЧК»¹⁹. Іноді проходив обмін кадрами. Так, на засіданні президії ВЧК 11 квітня 1920 р. було ухвалено рішення про обмін співробітниками між ВУЧК і ВЧК. З України в розпорядження центрального апарату ВЧК направлялися місцеві співробітники — вихідці з міщан. Їм на заміну ВЧК відрядило своїх «перевірених» чекістів²⁰. Вірогідно, така акція мала на меті «зміцнення кадрів» ВУЧК, проведення своєрідної інтернаціоналістської перепідготовки українських чекістів в умовах радянської Росії. Такий захід був цілком виправданий для ВЧК. Чекісти — вихідці з міщан — здебільшого мали певний рівень освіти та світогляду. Відтак гасло «боротьби з контрреволюцією» вони не виконували безумовно, а намагалися осмислювати необхідність арештів окремих осіб, співвідносили вимоги «революційної доцільності» з повсякденною практикою життя, неформальними законами людського співжиття.

До того ж тут давалася взнаки загальна атмосфера українського інтелігентського середовища з його спрямуванням до «самостійності та незалежності». Керівники ГПУ РСФРР уважали за необхідне провести їх «перековку» в умовах інонаціонального середовища, де перед чекістом з України не поставала дилема «українського походження», «родинності» тощо. Боротьба з «контрреволюцією» в російській глибинці, участь у приду-

¹⁸ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 30.

¹⁹ Там же. – С. 37.

²⁰ Там же. – С. 154.

шенні повстань, у громадянській війні або назавжди відбивали «інтелігентські сентименти», або така людина випадала з чекістського середовища.

По-друге, згадані вище Л. Маймескулов, А. Рогожин, В. Сташис у своїй монографії наголошували, що міждержавні договори про військово-політичний союз від 1 червня 1919 р. та союзний робітничо-селянський договір від 28 грудня 1920 р. стали правовою основою для співробітництва між ВЧК і ВУЧК. Чи не головним чинником такої співпраці вони вважали «єдність більшовицького партійного керівництва чекістськими органами РСФРР та України»²¹. Але подібна «єдність керівництва» полягала в бажанні групи партійно-радянських керівників, здебільшого посланців Москви та вихідців із Катеринослава й Донбасу, що не бачили себе в українському середовищі, максимально сприяти якнайшвидшому об'єднанню радянської Росії та України. Так, 27 грудня 1918 р. на засіданні Тимчасового уряду УСРР було ухвалено ліквідувати прикордонні надзвичайні комісії ВУЧК через «межування з Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою»²². Така постанова була цілком прогнозованою. Переважну більшість Тимчасового робітничо-селянського уряду України склали «праві» — В. Аверін, К. Ворошилов, Ф. Сергєєв (Артем), Е. Квірінг, М. Рухимович та ін., які були прихильниками об'єднання радянських Росії та України. Так, Ф. Сергєєв (Артем) узагалі створення українського радянського уряду вважав передчасним і, посилаючись на партійну дисципліну та підпорядкованість ЦК, вимагав погоджувати найменші практичні кроки з ЦК КП(б)У, де ключові посади обіймали також «праві» (зокрема секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг). «Праві» часто посилалися, нерідко безпідставно, на підтримку їхніх дій із боку лідерів РКП(б)²³. Навіть після замі-

²¹ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – С. 87.

²² На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 31.

²³ *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Історичне есе-хроніка. У 4 т. / Т. 3: Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – С. 29–30.

ни Г. П'ятакова (представника «лівацького крила» РКП(б), противника Брестського миру) Х. Раковським на засіданні уряду України 27 січня 1919 р. було ухвалено постанову про ставлення до ВЧК:

«Всеукраїнській надзвичайній комісії надати представникам Всеросійської надзвичайної комісії повне сприяння у виконанні їхніх завдань»²⁴.

По-третє, більшість організаційно-розпорядчих документів ВУЧК були скопійовані з документації ВЧК. Про це, зокрема, свідчить порівняльний аналіз положень про особливі відділи ВУЧК (від 3 лютого 1919 р.)²⁵ та ВЧК)²⁶. Президія ВЧК на засіданні 9 березня 1919 р. навіть ухвалила рішення про створення особливих відділів:

«На території України організувати особливі відділи за типом існуючих у межах радянської Росії, що доручається т. Лацису чи тому, хто буде поставлений на чолі Всеукраїнської ЧК»²⁷.

З ухвали чітко простежується впевненість у повній підпорядкованості ВУЧК керівництву ВЧК через кадрову політику та український субцентр РКП(б)–КП(б)У.

Однак 22 квітня 1919 р. начальник активного відділення управління особливих відділів ВЧК написав голові ВЧК Ф. Держинському доповідну записку про невиконання керівництвом ВУЧК прохань про арешти білогвардійців:

«Для Всеукраїнської ЧК наших категоричних телеграм про проведення тих чи інших активних операцій, що впливають із нашої слідчої та активної роботи, очевидно, недостатньо. Вони, вірогідно, хочуть мати у себе на руках викривальний

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 100–102.

²⁵ Там само, спр. 38, арк. 7–7 зв.

²⁶ Див.: Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. – Москва: МФД, 2003. – С. 330–331.

²⁷ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 47.

матеріал для активної ліквідації справ, оскільки всі наші телеграми, що стосувалися найбільш значних білогвардійців, до цього часу не виконано або, у будь-якому випадку, особливий відділ не повідомлено про їх виконання. Так, нічого не відомо про виконання найбільш важливих телеграм:

1) Телеграма про арешт помічника начальника штаба Українського фронту Михеєва. Встановлено, що, будучи начальником Олександрівського військового училища у 1918 р. він водночас був начальником Олександрівської організації, що складалася з колишніх офіцерів та юнкерів. Організація есерівсько-монархічна, була створена при заступнику Михеєва — Ткаченкові — з «об'єднаної офіцерської організації».

2) Телеграма про арешт зарахованого за Вищою військовою інспекцією колишнього генерала Меллера, учасника «об'єднаної білогвардійської офіцерської організації», як начальника сформованої в Москві білої дивізії.

3) Телеграма про арешт колишнього штаб-офіцера для доручень розвідувального відділу штабу 13-ї армії Фока, котрий був на службі українського радянського уряду в Києві, був зарахований як відповідальна особа в окремому корпусі жандармів»²⁸.

Доповідна записка обговорювалася на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) 3 травня 1919 р. Ф. Дзержинський повідомив про невиконання Всеукраїнською надзвичайною комісією приписів ВЧК. Оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило надіслати телеграму про безумовне виконання

«вимог особливого відділу стосовно Михеєва та Меллера. За Фоком встановити спостереження»²⁹.

Цілком вірогідно, що окремі вимоги ВЧК не виконувалися співробітниками центрального та місцевого апаратів ВУЧК через організаційні проблеми, відсутність кадрів чи їх недосвідченість або й відверте недбальство. А можливо, чекісти радянської України проводили власні операції по цих «об'єктах».

²⁸ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 112, д. 4, л. 5–5 об.

²⁹ Там же, д. 4, л. 3.

На цьому прикладі простежується алгоритм адміністративного та партійного тиску лідерів червоної Росії на керівників спецслужби та партійно-радянську верхівку УСРР. Невиконання вимог співробітників ВЧК (спецслужби, підпорядкованої РНК радянської Росії) відразу спровокувало скаргу до партійної інстанції — оргбюро ЦК РКП(б). Користуючись статутною нормою («демократичний централізм») лідери РКП(б) зажадали від ЦК КП(б)У, що діяв на правах обласної організації РКП(б), категоричного й безумовного виконання вимог своєї спецслужби.

Подальші події продемонстрували наростання «неузгодженостей» та конфліктів між партійними та державними апаратами радянської Росії й УСРР. Дії уряду Х. Раковського, що був противником жорстких централізаторських устремлінь та «автономізаторської» національної політики Й. Сталіна і його прихильників, спрямовувалися на реалізацію декларації щодо «незалежного статусу УСРР». Загалом лідери республіки Х. Раковський, В. Затонський та інші не відмовлялися від стратегічної ідеї щодо об'єднання, однак в «інтересах справи» впровадження комуністичних поглядів серед населення України та беручи до уваги стійкі тенденції титульної нації до «самостійності» й «незалежності» вони вважали за необхідне дотримуватися певної еволюції в «радянському національно-державному будівництві» та національній політиці. Таким чином, декларативно-незалежний статус України за цих умов ставав не таким уже й декларативним.

На цьому тлі формувалися і стосунки спецслужб. Одним із принципових конфліктів стала підготовка в липні 1922 р. «Положення про взаємовідносини між ГПУ УСРР та ГПУ радянської Росії». Відомий дослідник історії радянських органів державної безпеки О. Плеханов із посиланням на матеріали Центрального архіву ФСБ Російської Федерації згадує про підготовку такого документа й окреслює основні його положення³⁰. Проте чимало суттєвих фактів щодо дискусії про повноваження центрального апарату ГПУ майбутньої федерації та українського республіканського відомства так і не було розкрито.

³⁰ Плеханов А. ВЧК-ОГПУ: 1921–1928 гг. – Москва: X-History, 2003. – С. 109–110.

Отже, 16 липня 1922 р. до ГПУ радянської Росії було офіційно надіслано два варіанти «Положення про взаємостосунки ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР». Перший підготували у ГПУ УСРР, другий — у РНК УСРР. Спільні ідеї цих двох проектів полягали в наступному:

- ГПУ УСРР є необ'єднаною з РСФРР центральною установою;
- голова ГПУ УСРР є повноважним представником ГПУ РСФРР і з метою координації керівництва йому підпорядковуються всі місцеві апарати та війська ГПУ УСРР;
- ГПУ РСФРР не має права листуватися з місцевими апаратами ГПУ УСРР без дозволу останнього. У випадку термінового оперативного завдання запити можуть направлятися місцевим апаратам ГПУ УСРР безпосередньо з одночасним повідомленням центрального апарату українського ГПУ;
- накази та розпорядження ГПУ РСФРР обов'язкові для ГПУ УСРР лише в тому випадку, коли вони відповідають місцевим умовам або підтверджені постановами ВУЦВК та РНК УСРР. У цьому разі їх належало затвердити відповідними наказами ГПУ України. Таке положення мало історичне підґрунтя. Так, згідно з ухвалою президії ВЧК від 30 серпня 1920 р.,
«усі накази ВЧК і всі оперативні завдання ЧК, РТЧК та особливо загону України направлялися тов. Манцеву для негайного поширення для ЧК України за його відповідальністю».

Голова ВУЧК В. Манцев мав право затримувати накази та розпорядження ВЧК, що вступали у суперечність із законами УСРР, постановами РНК УСРР та «місцевими умовами життя». Однак про такі випадки В. Манцев зобов'язувався відразу повідомляти ВЧК. Керівництво російських чекістів погоджувалося навіть на те, щоб інформаційно-аналітичні зведення направлялися до ВЧК лише через В. Манцева³¹;

- ГПУ УСРР забезпечувалося всіма видами необхідного постачання ГПУ РСФРР, що виділяється для ГПУ УСРР, не менше 20% усіх виданих йому державою для загальнофедеративних потреб ресурсів — як грошових, так і матеріальних;

³¹ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 181–182.

- ГПУ УСРР не має права листування з державними установами та місцевими апаратами ГПУ РСФРР поза центральним апаратом за винятком термінових оперативних завдань, про що обов'язково повідомляється ГПУ РСФРР.

Водночас проекти мали суттєву різницю:

- у чекістському варіанті ГПУ УСРР підпорядковувалося безпосередньо урядові України, а в урядовому — НКВД УСРР. Вірогідно, що голова республіканського ГПУ В. Манцев уважав за необхідне залишити широкі управлінські повноваження, передбачаючи законодавче закріплення розширених меж компетенції органів державної безпеки. Натомість, голова РНК Х. Раковський після завершення громадянської війни пропонував чекістам сконцентруватися суто на «контрреволюційних злочинах», різко звужуючи надзвичайні повноваження ГПУ УСРР;
- В. Манцев пропонував затверджувати голову ГПУ УСРР (повноважного представника ГПУ РСФРР в Україні) у ГПУ РСФРР. Подібна ініціатива відсутня в урядовому проекті. Вірогідно, Х. Раковський уважав за потрібне призначати голову ГПУ УСРР постановою уряду з відповідними погодженнями у ЦК КП(б)У;
- в урядовому проекті окремим пунктом було виділене положення про обов'язковість виконання ГПУ УСРР оперативних завдань ГПУ РСФРР у загальносоюзних справах;
- у проекті В. Манцева вважалось «обов'язковим» для ГПУ УСРР: а) загальні організаційні форми, ухвалені ГПУ РСФРР для органів федерації; окремі відступи через «місцеві умови» допускалися лише з відома ГПУ РСФРР, а в екстрених випадках і без його згоди; б) форми обліку особового складу, порядок його зміни, інформаційно-статистичні форми роботи, що прийняті ГПУ РСФРР для федерації; в) оперативні завдання у справах «загальнореспубліканського» масштабу. Натомість в урядовому проекті ГПУ РСФРР та ГПУ УСРР мали вище перелічені параметри «погоджувати»³².

³² РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 365, л. 479–480.

Уже 20 липня 1922 р. колегія ГПУ РСФРР розглянула проєкт «Положення...». Доповідачем був начальник східного відділу Я. Петерс. Колегія висловила категоричну незгоду з проєктом РНК УСРР та ухвалила

«просити ЦК РКП(б) призначити комісію для розгляду цього «Положення...»³³.

Проєкт, підготовлений РНК УСРР, 27 липня 1922 р. разом із проєктом ГПУ РСФРР були направлені заступником голови ГПУ РСФРР І. Уншліхтом в оргбюро ЦК РКП(б) особисто В. Куйбишеву:

«Надсилаючи проєкт положення про взаємовідносини Держполітуправління УСРР із Держполітуправлінням РСФРР, прийнятий Раднаркомом УСРР, повідомляю, що колегія ГПУ [РСФРР] з ним погодитися не може. Надсилаю Вам наш проєкт і прошу призначити комісію для його розгляду»³⁴.

Відповідну комісію оргбюро ЦК РКП(б) було утворено 9 серпня 1922 р. на чолі з завідуючим агітаційно-пропагандистським відділом ЦК РКП(б) А. Бубновим. До її складу входив член колегії ГПУ РСФРР Я. Петерс. Вірогідно, що його включення зумовлювалося посадою — начальник східного відділу ГПУ РСФРР. Саме він координував роботу органів держбезпеки на Кавказі, Туркестанській, Башкирській, Татарській і Кримській автономних, Бухарській і Хівинській народних республіках, що боролися проти «специфічної східної контрреволюції та східного шпигунства»³⁵. Отже, у нього вже був первинний досвід взаємодії з «окраїнними» ГПУ і лідери РКП(б) поклали на Я. Петерса втілення вироблених практичних рішень в «українському питанні».

Цікаво, що обидва проєкти «Положення...» вже були в розпорядженні І. Уншліхта задовго до офіційного надсилання до ГПУ РСФРР. Про це свідчить доповідна записка З. Кацнельсона від 14 липня 1922 р. У березні 1922 р. він повернувся до Москви

³³ Плеханов А. ВЧК-ОГПУ: 1921-1928 гг. – С. 109.

³⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 365, л. 52.

³⁵ Государственный архив Российской Федерации, ф. 9401, оп. 2, д. 519, л. 366. Опубл.: Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: 1917-1991: Справочник. – С. 431-432.

з посади повноважного представника ВЧК по Північному краю та начальника особливого відділу північного кордону. Поки вирішувалося питання призначення його керівником економічного управління ГПУ РСФРР, він перебував у розпорядженні голови ГПУ РСФРР. Відтак 12 липня 1922 р. З. Кацнельсон отримав доручення І. Уншлихта проаналізувати обидва українські проекти.

З. Кацнельсон стверджував, що ці документи писалися одним автором. Варіант проекту ГПУ УСРР готувався явно для ГПУ РСФРР, тому що

«тут усе викладено в більш м'якій і прийнятній формі. Однак сутність обох проектів — «самостійницька»».

Термін «самостійність» у російській політичній практиці завжди вживався з негативним відтінком для означення української «дрібнобуржуазності», «отаманщини», «анархізму» тощо. Щодо проекту РНК УСРР З. Кацнельсон писав:

«Проект № 2, згідно з супровідним [листом], ухвалений Раднаркомом УСРР, [...] неприйнятний для ГПУ РСФРР, адже він проникнутий від початку до кінця духом повної «самостійності» України. Він позбавляє ГПУ РСФРР можливості керувати роботою органів ГПУ на всій території федерації. Між тим, ця робота, як жодна інша, вимагає сильної концентрації».

З. Кацнельсон уважав прийнятним редакцію РНК УСРР щодо підпорядкування органів державної безпеки республіки НКВД УСРР через «відповідність постанові ВЦВК³⁶ про місце ГПУ серед інших органів робітничо-селянського уряду».

Одне з центральних положень щодо підпорядкування місцевих апаратів ГПУ УСРР, а також особливих і транспортних відділів, що діяли на території України й підлягали безпосередньо ГПУ РСФРР, викликало жорстку критику. У проекті РНК УСРР

«стаття 2 завдяки тонкій редакції надає можливість повного підпорядкування ГПУ УСРР особливих і транспортних відділів, причому підпорядкуванню головним чином голові ГПУ УСРР, а не як повноважному представнику ГПУ РСФРР».

³⁶ Див.: Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: 1917-1991: Справочник. – С. 423.

У проекті ГПУ УСРР дане положення взагалі

«випинає на перший план голову ГПУ УСРР і уже через це є повноважним представником ГПУ РСФРР».

На думку З. Кацнельсона, повинно бути навпаки, — повноважний представник ГПУ РСФРР в Україні є головою ГПУ УСРР через першу посаду:

«Інакше можливі великі недоречності й зіткнення через особу повноважного представника ГПУ РСФРР, а також втрата ГПУ РСФРР впливу на українські органи ГПУ».

Стаття 3 обох проектів щодо відповідності наказів ГПУ РСФРР «українським умовам» та обов'язковість їх підтвердження республіканським ГПУ, за твердженням З. Кацнельсона, узагалі «зриває оперативну роботу і підриває авторитет ГПУ РСФРР». У статті 4 щодо механізму взаємодії ГПУ РСФРР із місцевими апаратами ГПУ УСРР пропонувалося діяти через апарат повноважного представництва ГПУ РСФРР, а не ГПУ УСРР:

«[...] інакше, яка необхідність у його існуванні? Оперативні завдання всі можуть направлятися безпосередньо [у місцеві апарати] з одночасним направленням копії у ГПУ УСРР, оскільки поняття “терміновості” не визначене».

Центральний та місцеві апарати ГПУ УСРР за потреби зв'язку з органами ГПУ РСФРР повинні були діяти через апарат повноважного представництва ГПУ РСФРР. Редакція статті 5 обох проектів про «20% фінансове та матеріальне забезпечення органів ГПУ УСРР» також викликала заперечення. На думку З. Кацнельсона, фінансування та матеріально-технічні витрати на діяльність ГПУ УСРР слід здійснювати за умови наявності ресурсів та згідно із «загальнобюджетним відсотком відрахувань».

Пропонована РНК УСРР та ГПУ УСРР процедура погодження організаційних структури, звітності, обліку, кадрових змін, інформаційно-статистичних форм тощо через «устремління до самостійності» теж не влаштовувала керівництво ГПУ РСФРР. Усі зміни повинні бути санкціоновані тільки російським ГПУ³⁷.

³⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 365, л. 46.

На засіданні комісії оргбюро ЦК РКП(б) 24 серпня 1922 р. про розгляд взаємовідносин між ГПУ РСФРР та ГПУ УСРР А. Бубнов та член колегії ГПУ РСФРР Я. Петерс ухвалили проект «Положення...», вироблений колегією ГПУ радянської Росії. 29 серпня проект та копію протоколу засідання «комісії А. Бубнова» було надіслано для затвердження на нараді завідуючих відділами ЦК РКП(б)³⁸.

На засіданні секретаріату ЦК РКП(б) 30 серпня 1922 р. у присутності Й. Сталіна, В. Куйбишева, члена ЦК РКП(б) І. Зеленського, членів ЦКК М. Шкирятова, О. Коростельова, секретаря ЦК РКСМ Л. Шацькіна та інших після доповіді А. Бубнова було ухвалено наступне рішення:

«Прийняти проект про взаємовідносини ГПУ РСФРР із ГПУ УСРР у редакції ГПУ [РСФРР]»³⁹.

Автори цього проекту поки що невідомі. Цілком вірогідно, що за основу було прийнято розроблений З. Кацнельсоном проект «Положення про взаємовідносини ГПУ РСФРР із ГПУ УСРР», котрий додавався до доповідної записки від 14 липня 1922 р. І. Уншлихту. Однак цей додаток наразі не виявлено. На користь такої версії свідчать окремі положення щодо підпорядкування органів державної безпеки радянської України ГПУ РСФРР, запропоновані З. Кацнельсоном у згаданій доповідній записці. Поки що в розпорядженні дослідників є лише остаточний варіант «Положення...», затвердженого 30 серпня 1922 р. секретаріатом ЦК РКП(б).

Формулювання параграфу 1 покладали край найменшим «незалежницьким ілюзіям» як керівників ГПУ УСРР, так і РНК України:

«Із метою найбільшого погодження діяльності ГПУ РСФРР і ГПУ УСРР, що, згідно з договором УСРР та РСФРР, є необ'єднаною з РСФРР центральною установою при НКВД УСРР, а також із метою керівництва особливими, транспортними відділами, військами ГПУ на Україні й охороною кордонів, що перебува-

³⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 365, л. 44–45.

³⁹ Там же, л. 2.

ють під єдиним керівництвом ГПУ РСФРР, ГПУ РСФРР призначає за погодженням із ВУЦВК повноважного представника ГПУ РСФРР на Україні, який є одночасно головою ГПУ УСРР».

Таким чином, «владний акцент» із голови ГПУ УСРР (повноважного представника ГПУ РСФРР) переносився на повноважного представника ГПУ РСФРР (голову ГПУ УСРР). Водночас при збереженні формальної управлінської логіки — погодження кандидатури голови ГПУ України з ВУЦВК — у партійно-радянських лідерів республіки було відібрано ініціативність призначення. В арсеналі політбюро ЦК КП(б)У та РНК України для впливу на керівників федерації (радянської Росії) залишався лише підбір та погодження кандидатури. У ГПУ УСРР було право змінювати, призначати керівників місцевих апаратів, але лише після погодження з ГПУ РСФРР. Також останнє визначало кількість військ для ГПУ УСРР із підпорядкуванням їх повноважному представництву ГПУ РСФРР.

Наступні параграфи теж збігалися з пропозиціями З. Кацнельсона. Зокрема, усі накази та розпорядження ГПУ РСФРР обов'язкові для виконання ГПУ УСРР і підтверджувалися останнім наказом по підвідомчих органах; ГПУ РСФРР листується з місцевими апаратами ГПУ УСРР через апарат повноважного представництва ГПУ РСФРР в Україні, натомість українські чекісти листувалися з державними установами та місцевими чекістськими апаратами лише через ГПУ РСФРР (цей механізм чітко висвітлював контролюючі функції повноважного представництва ГПУ РСФРР в УСРР); організаційні структури, форми обліку особового складу, кадровий рух, інформаційно-статистичні форми, звітність, прийняті у ГПУ РСФРР, обов'язкові й для ГПУ УСРР⁴⁰.

Таким чином, спроба республіканського партійно-державного керівництва в умовах формування радянської федерації взяти під адміністративний контроль органи державної безпеки та отримати інструмент для утримання управлінської й політичної рівноваги в новій державі — СРСР зазнали повної поразки.

⁴⁰ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 365, л. 54.

6 жовтня 1922 р. пленум ЦК РКП(б) ухвалив проект постанов про об'єднання радянських республік. У пункті 5 відзначалося, що центральні органи «боротьби з контрреволюцією» повинні підпорядковуватися «директивам відповідних наркоматів і постановам РНК і Ради праці та оборони союзу республік».

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України («ЦК КП(б)У–КПУ») та Російського державного архіву соціально-політичної історії («Центральный комитет КПСС») відклався чималий масив листування про управлінські конфлікти щодо конкретних підприємств, трестів, ущемлення прав республіканського виконавчого апарату тощо. Оцінюючи стосунки партійно-радянських апаратів Росії та України в 1919 – на початку 1920-х рр., Х. Раковський у квітні 1923 р. в політичному звіті ЦК КП(б)У VII Всеукраїнській партконференції заявив:

«У нашій роботі ми зустрілися з непевністю відносин між українськими органами і союзними органами. Та союзна угода, яку було складено наприкінці 1920 р.⁴¹, накреслювала, звичайно, загальну лінію. Вона не могла передбачити всіх випадків і явищ, особливо щодо нової економічної політики. Багату практику за два останні роки, яку набуто на тлі НЕП, не вміщено в надто схематичну угоду, і ми повинні були мало не по кожному випадку складати окремі угоди. Якщо ви візьмете постанову політбюро з минулого року, то побачите, яке величезне місце (я не перебільшу, сказавши: одну десяту всіх постанов політбюро) займали постанови, що торкаються різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими органами й федеральними органами»⁴².

Делегати VII Всеукраїнської конференції КП(б)У у резолюції «Національні моменти в радянському та партійному будівництві» підкреслили декілька центральних положень, котрі чітко визначали погляди лідерів УСРР на радянську федерацію:

⁴¹ Див. докл.: *Єфіменко Г.Г.* Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік.

⁴² Вісті ВУЦВК. – 1923. – 7 квітня.

- повна рівність прав та обов'язків окремих республік — членів Союзу як у спільних між собою відносинах, так і щодо центральної союзної влади;
- розбудова органів управління центральної влади Союзу на принципах, що гарантували реалізацію як спільних, так і національних потреб;
- при концентрації в руках центральної влади Союзу справ щодо державної оборони, зовнішньої політики й державного господарства повинна бути забезпеченість за союзними республіками права безпосередньої участі в роботі відповідних союзних органів у Центрі та на місцях і їх реального контролю;
- надання республікам широких бюджетних прав, що гарантувало б можливість реалізації власної державно-національної, культурної та господарської ініціативи⁴³.

Але, як засвідчила подальша практика, Й. Сталін та його оточення планомерно проводили лінію на політичну та економічну централізацію. Органи державної безпеки радянської України після створення СРСР було повністю інтегровано у загально-союзну систему, жорстко контрольовану центральним апаратом ГПУ–НКВД СРСР та особисто Й. Сталіним. Таким чином, спроби вищого партійно-державного керівництва радянської України реалізувати декларований лідерами РСДРП(б) – РКП(б) державний суверенітет республіки навіть у межах союзного договору наштовхнулися на спротив кремлівського керівництва. Запропоновані головою ГПУ УСРР В. Манцевим та головою РНКХ. Раковським проекти взаємовідносин української та російської спецслужб в умовах підготовки союзного договору 1922 р. було інтерпретовано як прояв «самостійництва».

Користуючись тезою про необхідність жорсткої централізації процесу боротьби з «контрреволюцією», політичні лідери радянської Росії та майбутнього СРСР заклали в підвалини нової держави всебічний контроль за органами державної без-

⁴³ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов. – Т. 1: 1918–1941. – С. 274–275.

пеки. Через мережу партійних комітетів, систему погодження призначень керівників центрального та місцевих апаратів ГПУ–НКВД України Й. Сталін не лише контролював сам перебіг боротьби з «контрреволюцією», а й отримав можливість визначати об'єкти такої боротьби.

Подкур Р. Взаимоотношения ГПУ УССР и ГПУ РСФСР в контексте подписания союзного договора 1922 г.

На основе архивных документов раскрываются неизвестные аспекты формирования взаимоотношений ГПУ УССР и ГПУ РСФСР в 1919–1922 гг.

Ключевые слова: органы госбезопасности, ГПУ УССР, ГПУ РСФСР, союзный договор.

Podkur R. Relations between the GPU Ukrainian SSR and the GPU of the RSFSR in the context of the signing of the Union Treaty of 1922

On the basis of archival documents reveal unknown aspects of the formation of the relationship of the GPU and the GPU of the Ukrainian SSR USSR in 1919-1922 years.

Key words: secret service, GPU of the Ukrainian SSR, the GPU of the RSFSR, the treaty of alliance.